

MUHAMMADNIYOZ NISHOTIYNING “HUSN-U DIL” ASARINI O‘RGANILISHI

Ro‘zmetova Maqsuda Azimboy qizi

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti
adabiyotshunoslik fakulteti 1-bosqich magistranti

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada Xorazm adabiy muhitining yetuk vakillaridan biri bo‘lgan Muhammadniyoz Nishotiyning “Husn-u Dil” dostoni haqida so‘z yuritiladi. Asarning kimlar tomonidan va qaysi jihatidan o‘rganilgani talqin qilingan.*

***Kalit so‘zlar:** Nishotiy, “Husn-u Dil” dostoni, asar qahramonlari, asarni tadqiq etgan olimlar, badiiy-g‘oyaviy xususiyatlari talqini.*

Adabiyotshunosligimiz yozuvchilar merosini obyektiv tadqiq etish borasida so‘nggi yigirma yildan ortiq vaqt mobaynida ko‘pgina yutuqlarga erishdi. Biroq hanz asl bahosini olmagan, tahlil-u tahqiqqa arzigulik asarlar mavjud. Ularni o‘rganish, mazmunini ochib berish bugungi kunda adabiyot ilmi bilan shug‘ullanayotgan olimlarimiz zimmasidagi hal etilishi lozim bo‘lgan dolzarb masalalardan biridir. Ana shulardan biri Mavlono Muhammadniyoz Nishotiyning “Husn-u Dil” dostoni hisoblanadi. Garchi asar haqida V.Abdullayev, X.Rasul, M.Qosimov, I.Adizova kabi olimlarning tadqiqotlari bo‘lsa-da, hozirgacha asarning mohiyati biror-bir ishda to‘g‘ri ochib berilgan emas. Ya’ni “Husn-u Dil”ning butunlay tasavvufiy mazmunidagi manba ekanligi hozirgacha isbot etilgan cha yo‘q¹.

Muhammadniyoz Nishotiy o‘z davrining yetuk shoirlaridan biri bo‘lgan. Xova madrasalarida tahsil olgan. Xorazm xonligida siyosiy ahvol og‘irligi tufayli Nishotiy

¹ Izoh: birgina Adizova I. “O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi” qo‘llanmasida “Husn-u Dil”ning tasavvufiy mazmundagi asar ekanligini aytib o‘tgan.

Buxoro kelgan, g'ariblik va muhtojlikda yashagan. Shoirning adabiy merosi "Husn-u Dil" dostoni, "Qushlar munozarasi" manzumasi hamda 1500 misra she'r, 38 g'azal, 14 muxammas, 1 qasida va musaddasdan iborat. Shoirning "Husn-u Dil" dostoni ijodining cho'qqisidir. U sharq xalqlari orasida mashhur syujet asosida nazmda yaratilgan. Doston 15584 misra, 62 bobdan iborat.

Dostonda "Husn va Dil"ning qiyin sarguzashtlari aks etgan. Dostondagi Aql, Ishq, Vafo, Mehr, Nomus, Himmat, Sabr, Raqib kabi obrazlar orqali kishilardagi muayyan xususiyatlar ifodalangan. Shoir ijodiga bag'ishlangan ishlarda hayoti borasidagi shunday taxminlarga duch kelamiz:

Nishotiy dostonning yozilishini aniq ko'rsatib:

Muddati tarixini etsam bayon,

Xatmi Dil-u Husndur, ey nuktadon, - deydi.

Bu tarixiy doston milodiy 1778-yilda yozilgani ma'lum bo'ladi. Ayyomiy "O't chaqnagan satrlar" kitobida Nishotiy dostonni 77 yoshida yozgan deydi. U bu ma'lumotning manbasini ko'rsatmaydi. Agar shu dalil to'g'ri bo'lsa, Nishotiy 1701-yilda tug'ilgan, deyish mumkin bo'ladi¹.

Nishotiy ijodiga doir qarashlar V.Abdullayev, X.Rasul, M.Qosimova, A.Qayumov, M.Tursunov, B.Valixojayev, M.Abdurahmonova, Ayyomiy, I.Adizovalarning tadqiqotlarida uchraydi². Ammo ularda "Husn-u Dil" orifona

2.Nishotiy. "Husn-u Dil". Lirika.-T.: G'.G'ulom, 1967. 22 – 23-betlar.

² Abdullayev V. Xokisor va Nishotiy.-Samarqand, 1960.

Abdullayev V. XVII-XVIII asrlarda Xorazmda o'zbek adabiyoti. Dok.diss... Samarqand, 1958.

Abdullayev V. O'zbek adabiyoti tarixi. Ikkinchi kitob.-T.: O'qituvchi, 1964.

Xolid Rasul. Nishotiy va uning "Husn-u Dil" dostoni//O'zbek adabiyoti masalalari.-T.:1962, 4-son.

Xolid Rasul. Nishotiy. Husn va Dil. Lirika.-T.: G',G'ulom, 1967. 1-18-betlar.

Rasulov X. O'zbek epik she'riyatida xalqchillik.-T.:1973. 29-56-betlar.Qosimova M. Muhammadniyoz Nishotiy.-T.: Fan, 1975.

O'zbek adabiyoti. III tom.-T, 1959. 444 – 467-betlar.

Qayumov A. Qo'qon adabiy muhiti.-T, 1961. 5-bet

Tursunov M., O'rinboyev B. O'zbek adabiy tili tarixi.-T.: Fan, 1982. 101 – 104-betlar

Valixojayev B. O'zbek epik poeziyasi tarixidan.-T.:Fan, 1974.

Abduvohidova M. Nishotiyning "Shohboz va Bulbul" munozarasi//Adabiy meros.-T.: 1976, 3 – son

Ayyomiy. O't chaqnagan satrlar.-T.:1983.

mazmunda emas, balki dunyoviy-real borliq haqidagi asar sifatida tekshiriladi, dostonning zohiriy ma'nolari borasida so'z yuritiladi.

Muhammadniyoz Nishotiy ijodi, "Husn-u Dil" dostoni bo'yicha yana Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti tadqiqotchisi (PhD) Ametova Ulbo'sin, Muqumiy nomidagi Qo'qon davlat pedagogika universiteti tadqiqotchisi (PhD) A.Olmosxon Ilhomjon qizi, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti tadqiqotchisi Ilyos Ismoilovlar ham o'zlarining izlanishlarini, tadqiqotlarini olib borganlar. Bu uchala olim ham asarning turli tomonini o'rganganlar.

Muhammadniyoz Nishotiyning ijodini, "Husn-Dil" dostonini o'rganishda olim Ulbo'sin Ametovanning o'rni ham katta. Olima o'zining "O'zbek mumtoz adabiyoti" da Kubroviylik an'analari monografiyasining 3-bobini Nishotiy ijodiga qaratgan. Ushbu monografiya 3 bobdan:

1-bob. "Badiiy asarda tasavvufiy an'alar va ularning nazariy asoslari",

2-bob. "Shayx Najmiddin Kubro, Kubroviylik ta'limoti va Navoiy ijodi",

3-bob. "Nishotiy ijodida Kubroviylik an'analari"lardan tashkil topgan.

Mavzuga tegishli bo'lgan 3-faslida Najmiddin Kubro va Muhammadniyoz Nishotiy asarlarida ramz va obrazlar tahlili, Kubroviylik ta'limoti va "Husn-u Dil" dostonida "o'n usul" ranglar uyg'unligi tomonidan o'rganilgan va ochib berilgan.

Muhammadniyoz Nishotiy ijodiga Najmiddin Kubro irfoniy merosining ta'siri shayx asarlaridagi tasavvufiy istilohlardan *husn*, *fuod*, *vahm*, *aql*, *hayrat* singari jihatlarning Nishotiy "Husn va Dil" dostonida lirik personajlarga aylantirilib, jonli badiiy manzara hosil qilishi misolida aniqlangan;

Olima asardagi har bir obrazga izoh berib o'tgan:

Sadr – ko'krak, islom javharining o'chog'i, oriflarga ko'ngillardan ko'ngillarga ma'rifat quyiladigan joy,

Qalb – yurak, iymon javharining o'chog'i, oriflar Haqdan bir on ham ajralmaydigan nuqta,

Adizova I. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi:-T, 2006. 178 – 188-betlar

Shigof – xalqni sevish, xalq uchun kuyunish joyi, murshidlarni ota-onadan ham marhamatli etguvchi joy,

Fuod – ko‘ngilning mushohada maskani, oriflarning ilhomlarida hech bir ziddiyat va o‘zgarish ko‘rinmaydigan joy,

Hibbat ul-qalb – Haqqa qaratilgan muhabbat makoni, oriflarni yuzaga chiqarish va yo‘q etish ilmi o‘rgatiladigan joy,

Suvaydo – g‘aybiy mukoshafa joyi, oriflarga haqiqiy irfon ehson etiladigan joy

Muhjat ul-qalb”- ilohiy nurlar tajalliy qiladigan joy, murshidlarga irshod hukmi ato etiladigan nuqtadir.

Muhammadniyoz Nishotiyning bunday obraz yaratishida, asarning g‘oyaviy-badiiyatida biz Najmiddin Kubro tomonidan tasavvufga olib kirilgan “ofoq va anfus” nazariyasi bilan mushtarakligi haqida so‘z yuritadi.

“Husn va Dil” asarini tahlil qilish jarayonida adibning “Favoyih ul-jamol” risolasidagi ruhiy hollarni qay darajada badiiy aks ettirganiga e’tibor qaratgan.

Najmiddin Kubroning irfoniy asarlari va so‘fiyona ruboiylari bilan Muhammadniyoz Nishotiyning “Husn va Dil” dostoni ma’lum boblari taqqoslanar ekan, mana shunday fikriy o‘xshashliklarga guvoh bo‘lindi va adib bu asarni yozishdan oldin shayxning asarlari va Kubroviylik ta’limoti bilan yaqindan tanish bo‘lganligiga, o‘z asarlarini yaratishda ulardagi g‘oyalarga tayanganiga ishonch hosil qilindi.

Olima Abdurahmonova Olmosxon Ilhomjon qizi “Nishotiy munozaralarining matniy tahlili” mavzusida o‘zining Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasini yozgan.

Unda Nishotiy munozaralarini o‘rganish ilmiy muammo sifatida, dostondagi munozaralarning tavsifi, nashri va ilmiy tahlili, munozaralarning yig‘ma matnini yaratish xususiyatlari tomonidan o‘rganilgan.

Ushbu taqdiqot ishida:

Munozara janridagi asarlarning paydo bo‘lishi, tarixiy taraqqiyoti, yuzaga kelish sabablari aniqlanib, Nishotiy munozaralari janridagi asarlar turkumi o‘rganilib, janrlar taraqqiyotidagi o‘rni misollar orqali asoslangan.

Qo‘lyozma manbalar, tarixiy ma‘lumotlardan “Husnu Dil” dostoni matni asosida shoir hayoti va ijodiga doir yangi ma‘lumotlar (tug‘ilish sanasining asoslanishi, Buxoroga ketish sabablari, dostonning kimga bag‘ishlanganligi) ilk marta ilmiy istifodaga olib kirilgan.

Nishotiy munozaralariga oid mavjud qo‘lyozma manbalar doirasi muayyanlashtirilib, bir manba (156 raqam ostidagi qo‘lyozma)ning shu paytgacha xato tarzda kelayotgan (katalogda hijriy 1351-yil, aslida hijriy 1301-yil) sanasiga aniqlik kiritilgan va nusxalarning ilmiy, adabiy hamda matniy o‘ziga xosliklari ko‘rsatilib, matniy xatolarni tuzatishga oid ko‘rsatma va tavsiyalar berilgan. Munozara janridagi asarlar matnidan tushirib qoldirilgan 56 misra tiklangan. Nishotiyning munozara janridagi barcha asarlarining yig‘ma-qiyosiy matni tayyorlanib, ularning to‘liq transkripsiyali varianti ishlab chiqilgan.

Dissertatsiya 3 bobdan iborat bo‘lib, ular quyidagicha:

1-bob. “Nishotiy munozaralarini o‘rganish ilmiy muammo sifatida” deb nomlangan va “Munozara janri mohiyati va tadriji” faslida janrning lug‘aviy va istilohiy ma‘nolari, yetakchi xususiyatlari, genezisi, jahon va milliy adabiyotdagi taraqqiyoti, badiiy-estetik tafakkur tarixidagi o‘rni va ahamiyati ko‘rsatib berilgan.

2-bob. “Dostondagi munozaralarning tavsifi, nashri va ilmiy-adabiy tahlili” deb nomlanib, uning ilk faslida “Nishotiy munozaralari qo‘lyozmalarining ilmiy tavsifi” muammosi o‘rganildi. Nishotiy munozaralari aks etgan qo‘lyozma manbalarning monografik tavsifi berildi. Aytish lozimki, qo‘lyozmalar orasida muallif dastxat nusxasi keltirilmagan.

3-bob. “Munozaralarning yig‘ma matnini yaratish xususiyatlari” nomli ushbu bobning dastlabki faslida “Manbalarning qiyosiy tahlili”da berilgan. Asarning ilmiy-tanqidiy yoki yig‘ma-qiyosiy matnini tuzishda professor Q.Sodiqov aytganidek, avvalo, asarning har bir qo‘lyozma nusxasi belgilab chiqiladi¹.

Yana bir olim Ismoilov Ilyos Abduqayumovich ham o‘zining “Nishotiy “Husn-u Dil” dostonining g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari” mavzusida ilmiy ishini olib borgan.

¹ Sodiqov Q. Matnshunoslik va manbashunoslik asoslari. – Toshkent, 2017. – B. 175

Ushbu ilmiy ish ham 3 bobdan iborat bo‘lib, barcha boblarida “Husn-u Dil” dostoni o‘rganilgan. Tadqiqotning maqsadi: “Husn-u Dil” dostoni to‘g‘risida mavjud ishlarni o‘rganib, tegishli xulosalar chiqarish va dostonning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlarini tadqiq etib, tasavvufiy mazmunni o‘zida aks ettirish bo‘lgan.

Olim dostonni Hazrat Alisher Navoiyning “Xamsa” asariga javoban yozilgan doston ekanligini, dostonning kompozitsion qurilishining o‘ziga xosligini, dostonda g‘oya va badiiyat uyg‘unligi, mohiyat, timsol ramzlari jihatidan, dostonning amaliyotga tatbiqi masalari, doston badiiyatini o‘rgatish va amaliy tavsiyalar jihatidan o‘rgangan va o‘zining ilmiy ishlarini olib brogan.

Doston qo‘lyozma nusxalari O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti (inv. №1198, 7013, 1997, 1666, 1027), SamDU (inv. №21828) qo‘lyozma fondlarida saqlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev V. XVII-XVIII asrlarda Xorazmda o‘zbek adabiyoti. Dok.diss. Samarqand, 1958.
2. Abdullayev V. O‘zbek adabiyoti tarixi. Ikkinchi kitob.-T.: O‘qituvchi, 1964.
3. Abdurahmonova O. Nishotiy munozaralarining matniy tahlili. Toshkent 2021.
4. Adizova I. O‘zbekiston mumtoz adabiyoti tarixi. - T,2006.
5. Ametova U. O‘zbek mumtoz adabiyotida Kubroviylik an‘analari.- T.: Mumtoz so‘z 2021.
6. Ismoilov I. Nishotiy “Husn-u Dil” dostonining g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari. Toshkent 2021.
7. Xolid Rasul. Nishotiy va uning “Husn-u Dil” dostoni//O‘zbek adabiyoti masalalari.- T.:1962, 4-son.
8. Xolid Rasul. Nishotiy. Husn va Dil. Lirik.-T.: G‘,G‘ulom, 1967. 1-18-betlar.